

چهار نسل متوالی پارک‌های شهری

سید امیر منصوری / دکتری مطالعات شهری با تخصص معماری منظر / seyedamir.mansouri@gmail.com

در متن جهان‌بینی مسلمانان دلدادگی به طبیعت یک اصل قدیمی بود. لذا باغ‌های بزرگی در شهرها پدید آمد که مکان زیارت و تفریح مردم بود. حتی برخی از آنها همچون باغ قدمگاه نیشابور، پارک شهری قدیمی و مقدسی بوده که در دوران اسلامی به واسطه‌ای جدید تقدس و عمومی بودن آن تداوم یافته است. مجموعه‌ای مرکب از آب، درخت و معبد، هسته مقدس فضا و خصلت عمومی بودن، روحیه طبیعت‌گرا و تلفیق تفریح با زیارت نخستین گونه پارک شهری را به وجود می‌آورد. این سیر در دنیای غرب که الگوی غالب تحولات فضایی و مکانی دنیای امروز است روند دیگری را دنبال کرده که اطلاع از آن ضروری است.

نسل اول، در ثنای یار گمگشته

پارک‌های اواخر قرن ۱۷ تا ۱۹ میلادی در دنباله‌روی از فرهنگ عصر روشنگری به طبیعت به عنوان مطلق آن و به فیزیک طبیعی توجه می‌کند. نمونه‌های باقیمانده از پارک‌های شهری این دوران، پارک‌های طبیعت‌گرایی است که به مثابه جزیره‌ای طبیعی در درون بافت‌های شهری عمل می‌کند. درختان خاص با مورفولوژی زیبا و احساس برانگیز، برکه‌های آب، شاخه‌های مجنون و رنگ‌های شگفت‌انگیز گیاهان در این دوره مهم‌ترین عناصر زیباساز فضا بود. پارک شهری در این دوره روایتگر زندگی مردمی است که همچون نی از نیستان بریده شده و به دنبال گمگشته خود می‌گردد. مصداق زیبایی در این نگاه، طبیعت فاخر و دارای ویژگی‌های بصری خاص است؛ آنچنان که در آثار کلاسیک دیده می‌شود (تصویر ۱).

این الگو از باغسازی در ایران اواخر دوره قاجار رایج شد و با پدیدآوردن باغ شاه و پس از آن باغ ملی، به شیوه رایج پارکسازی در ایران بدل شد؛ شیوه‌ای که تا امروز اغلب پارک‌های ایران را از خود متأثر کرده و منظره‌سازی آنها با مختصر تغییراتی بر اساس سلیقه مدیران یا طراحان، تداوم یافته است. در این شیوه، اگر چه وجه التقاطی آن به شدت جلب توجه می‌کند، نخستین بار با تفسیری از طبیعت مواجه می‌شویم که آن را معادل زیبایی کلاسیک و گونه‌های خاص با مورفولوژی احساس برانگیز می‌شمارد. در این تفسیر اثری از معناشناسی فرهنگ ایران نسبت به عناصر طبیعت و منظر به چشم نمی‌خورد.

۲: نمونه‌ای از پارک‌های طبیعت‌نمای نسل دوم پارک‌سازی که با تکرار پوشش گیاهی درختان هرس‌شده، منظره و فضاسازی مدرنی را خلق می‌کند. پارک کلاسیک رن (Rennes)، فرانسه. مأخذ: آرشیو عکس پژوهشکده نظر.

در تاریخ شهرهای تمدن‌های بزرگ جهان هیچ کجا نشانه‌ای قدیمی از وجود پارک‌های شهری در دست نیست. در ایران باستان، نخستین باغ‌ها در پیرامون کاخ‌های سلطنتی احداث شد. اما نه کاخ‌ها درون شهر بود و نه مردم راهی به آنها داشتند. در اروپا نیز تا سده‌های اخیر، چیزی به نام پارک شهری وجود نداشت. پس از رنسانس خانه‌های اعیان و ثروتمندان را باغ‌های بزرگی در بر می‌گرفت که نمایش توجه به طبیعت بود. اما همچنان پارک شهری به آن معنا که برای عموم قابل استفاده باشد، وجود نداشت.

۱: نمونه‌ای از پارک‌های طبیعت‌گرای نسل اول پارک‌سازی که به مثابه جزیره‌ای طبیعی در درون بافت شهری عمل می‌کند. نوازش شاخه‌های درختان بر چهره آب از مهم‌ترین عناصر زیباساز این فضا به شمار می‌رود. باغ یامبو در شهر هانگزو، چین عکس: فاطمه مردانی، ۱۳۸۹.

شاید بتوان قدیمی‌ترین شکل از پارک‌های شهری ایران را در جوار مکان‌های مقدس شناسایی کرد. اینها مجموعه‌ای از باغ‌های عمومی و فضاهای جمعی بودند که در اطراف زیارتگاه‌ها، اوقات فراغت مردم را در ترکیبی از فعالیت‌های مرتبط با طبیعت و تفریح و آیین‌های زیارت، سامان می‌دادند (جوادی، ۱۳۸۶). این سنت که از دوران پیش از اسلام آغاز شده بود در دوره اسلامی تکامل یافت و به مهم‌ترین پارک‌های شهری بدل شد. در اروپا، پارک‌های شهری از عصری پدید آمد که زندگی صنعتی و توسعه شهرها، محیط مصنوع زندگی انسان را آنچنان در محاصره گرفت که برای ساکنان شهرها، که تا دیروز در میان دشت و صحرا، پای کوه و حاشیه رودخانه زندگی می‌کردند، فضایی غربت‌بار ساخته بود. فیلسوفان معاصر، تجربه ساخت پارک در شهر اروپایی را آوردن گزیده‌ای از طبیعت پیرامون در میان بافت مصنوع شهر تعبیر کرده‌اند. از این روست که نخستین پارک‌های شهری در اروپا، تقلیدگزیده‌مآب از طبیعت ناب و صحنه‌های کمالی آن بود که درختان، برکه، گل و چمن را در وضعیتی عالی و استثنایی از طبیعت اخذ می‌کرد و در درون پارک به نمایش می‌گذارد. این نحو خوشه‌چینی از طبیعت و بازنمایی آنها در محیط شهری، تعبیری بهتر از واکنش انسان دورافتاده از طبیعت به گمگشته خود نمی‌تواند بیابد.

در ایران معاصر وضع به روال دیگری بود. از سویی زندگی صنعتی و توسعه شهرها تا یک قرن پیش هنوز مسئله ایران نبود و از سوی دیگر

نسل دوم، تحمیل زیبایی به طبیعت

پارک‌سازی در غرب، شیوه‌های جدیدتری را تجربه کرد. در اواخر قرن ۱۹ و با رشد مدرنیسم، ابتدا رویکرد طراحان منظر به طبیعت، دگرگون شد؛ به جای استفاده از عناصر برگزیده طبیعی، هر عنصر طبیعت، علی‌رغم شکل پرداخت نشده و فاقد زیبایی‌شناسی کلاسیستی، زیبا شناخته شد.

در نتیجه پارک‌های نسل دوم به وجود آمدند که همه عناصر طبیعت به آنها راه یافتند و در مرحله‌ای تکامل یافته، تحت تأثیر هنر مدرنیستی در ترکیب‌های هندسی به صورت اینما، باغچه، درختان هرس‌شده، سنگ‌های طبیعی قاب‌شده در زمین و امثال آن، منظره‌سازی و فضا‌سازی مدرن را شکل دادند (تصویر ۲).

در پارک‌های این دوره، طبیعت با تفسیر جدیدی عرضه شد. در مقابل پارک‌های نسل اول که منظره‌های مثالی طبیعت از قبیل درختان باشکوه، برکه‌های زیبا و آبشارهای طبیعت‌گونه را شامل می‌شد، از نسل دوم پارک‌ها، عناصر طبیعی به صورت جزئی و فردی زیبا شناخته شدند و منظره‌سازی به سوی نمایش تزئین شده آنها متمایل شد. در حقیقت تغییر منشأ زیبایی از آسمان (اگر چه آن هم انسانی بود ولی به آسمان نسبت داده می‌شد) به زمین (که مبتنی بر تفسیر غیر اسطوره‌ای و مادی از طبیعت بود) عامل دگرگونی در نگرش انسان نسبت به طبیعت شد. عنصر مشترک در دو نسل اولیه پارک‌های شهری، نقش‌آفرینی طبیعت به عنوان تنها بازیگر صحنه، منظره‌آفرین و فضا‌ساز بود. پارک همچنان بازتولید طبیعت و واکنش انسان شهرنشین به غم غربت (نوستالژی) طبیعت بود؛ اگر چه از طبیعت دو تفسیر متفاوت ارائه می‌شود.

نسل سوم، تلفیق پارک و بافت شهری

در نسل سوم از پارک‌های شهری در دنیای غرب، تحول بزرگی در مفهوم پارک رخ داد؛ موزه گیاهی به فضای جمعی شهر بدل شد. این اقدام به دنبال فروپاشی دیدگاه مدرنیسم در ساماندهی شهر بود. فتوای زونینگ مدرنیست‌ها، اگرچه ساختارهای شهر سنتی را متلاشی و شهر را به بلوک‌های تک‌عملکردی تقسیم کرد، اما با نحوه حضور پارک‌های شهری قدیم تعارضی نداشت. زیرا اینها عملکردهای کاملاً متمایز از بافت اطراف بودند که با حصار از شهر جدا می‌شدند و همچون عنصری درون‌گرا در شهر به کار خویش اشتغال داشتند. کانسپت پارک گیاهی نیز مانع از آن می‌شد تا جز علاقمندان به تفرج طبیعی در آن حضور یابند.

ظهور پست‌مدرنیسم و برهم خوردن تفسیر قدیمی مدرنیست‌ها از مدرنیته، نواحی مختلط را در شهر به وجود آورد. بازگشت به تجربه شهرهای خودسامان و ارگانیک در توزیع کاربری‌های شهری، تأثیر مهمی بر الگوی پارک‌های شهری داشت. پارک شهری نسل سوم محدوده‌های تفرجی با عملکردهای مختلف بود که از دو جهت با

نسل‌های قبل از خود تفاوت داشت؛ اول، حصار خود را برداشته بود و دوم، مخلوطی از عملکردهای اجتماعی و فرهنگی بود که در زمینه‌ای طبیعت‌گرا استقرار داشت. بدین ترتیب پارک نسل سوم، بخشی از فضای شهری است که به دلیل تأکید بر تشکیل اجتماعات مردمی و تقویت تعاملات جامعه، گونه‌ای قوی از فضای جمعی به حساب می‌آید. از مهم‌ترین نمونه‌های این دوره به پارک لاولت و سیتروئن در پاریس می‌توان اشاره کرد. نکته قابل توجه در این موضوع استقلال معنایی دو عنصر پارک و بافت شهری در عین اختلاط آنهاست؛ به گونه‌ای که همچنان پارک با هویت و نام مستقل قابل شناسایی است (تصویر ۳).

نسل چهارم، استحاله پارک در بافت شهری

این الگو در طرح و تولید پارک‌های شهری به تدریج تکامل یافت و در اثر تلاقی با دیدگاه‌های جدید ساماندهی شهر از جمله نوسازی بافت‌های فرسوده یا شهر طبیعت‌گرا (Eco urbanism) حد اختلاط فضای سبز با بافت شهری به نحو چشمگیری ارتقا یافت. در این الگو فضای سبز از بافت شهر قابل تفکیک نیست و پارک شهری که دیگر عنصری مستقل شناخته نمی‌شود، همان فضای شهری است که مخلوطی از راه،

عملکردهای جوار آن، فضای باز، تفریح و سبز است. پارک‌های شهری این نسل که دوره چهارم از پارک‌سازی به حساب می‌آیند، تداوم طبیعت در بافت شهر هستند که عملکردهای شهری به بستر آن راه یافته‌اند. شهر امروز در نگاهی دوستدارانه و جمالی به طبیعت بی‌آنکه درصدد تقلید سختگیرانه زیبایی‌شناسی اسطوره‌ای کلاسیستی یا سلیقه‌ای مدرنیستی باشد به طبیعت به عنوان عنصری آرام‌بخش و الهام‌برانگیز می‌نگرد که هرچه بیشتر و بهتر با شهر مخلوط شده باشد فضای زیست‌بهتری را خواهد ساخت. نوسازی محله فرسوده برسی در پاریس نمونه جالبی از این رویکرد را به نمایش گذاشته است (تصویر ۴).

نتیجه‌گیری

بدین ترتیب نوستالژی دوری از طبیعت که در ابتدا طبیعت را به عنوان نگینی محصور در بافت شهر تولید می‌کرد، تا آنجا ادامه یافت که در سراسر شهر گسترده شد و شهرها همچون نخستین مجتمع‌های زیستی انسان دانه‌هایی بر بستر طبیعت به حساب آمدند. این رویکرد را می‌توان احیای الگوی تاریخی تعامل آنان با طبیعت دانست. این الگو با حضور طبیعت در شهر دوران اسلامی نیز سازگاری تامی دارد. زیرا طبیعت برای انسان مسلمان؛ آیه، یا جلوه و پرتوی از هستی شناخته می‌شود که زندگی در کنار آن به مثابه چنگ‌اندازی به ریسمان خالق هستی است. شهر اسلامی بدون طبیعت هرگز پدید نمی‌آید.

منابع

• جواد، شهره (۱۳۸۶) *اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت*، باغ نظر شماره ۸، سال چهارم، پاییز و زمستان.

۴: نمونه‌ای از پارک‌های شهری نسل چهارم پارک‌سازی که در آن الگو فضای سبز از بافت شهر قابل تفکیک نیست و پارک شهری همان فضای شهری است که مخلوطی از راه، عملکردهای جوار آن، فضای باز، تفریح و فضای سبز است. ماخذ: www.ASLA.org

۳: نمونه‌ای از پارک‌های شهری نسل سوم پارک‌سازی که اختلاط لبه پارک با بافت شهری را نشان می‌دهد. پارک سیتروئن در فرانسه ماخذ: آرشپو عکس پژوهشگرده نظر.